

הסיסמה השלישית - עיון בתחילת פרשת וארא

א. פתיחה

הפרשה, שעליה ברצוננו לעמוד בעיון זה, כוללת את דברי ה' למשה בתחילת פרשת וארא, שמות, פרק ו'. זוהי נקודת המפנה, בין שלב הדיבורים לשלב המעשים שבשליחות אל פרעה. אחרי פרשה זו יבואו סיכומי דברים, פירוטי שושלות יוחסין וחזרות שונות, ומפרק ז' יחלו האותות והמופתים לומר את דברים.

שלב הדיבורים, השלב הקודם, נסתיים באכזבה. משה, לאחר ויכוח עקשני, נכנע ומוכן להישלח אל העם ואל פרעה, כדי לסיים את השעבוד הקשה. אולם למרות שהוא נוהג בדיוק כפי שה' אמר אליו, ממאנות התוצאות המובטחות לבוא. ולא עוד אלא שפרעה מקשה את השעבוד ומקשיח את היחס. בהיזון חוזר עולות הטענות מן העם אל השוטרים, מהשוטרים למשה וממשה חזרה לה' - "ומאז באתי... לדבר בשמך הרע לעם הזה, והצל לא הצלתי את עמך!" (שמות, ה', כב). בנקודה זו מדבר אלוהים אל משה. דבריו פה הם אפוא תגובה על האכזבה.

ב. בעיות והצעות פתרון

הפרשנים התחבטו בשאלת תשובתו של ה' למשה. איזו בשורה חדשה משמיע ה' למשה? וכי אין זו חזרה על מה שכבר נאמר? האם רק הבטחה נוספת יש פה, דרישה לסבלנות ולנשימה ארוכה, או חידוש כלשהו? ומה עלינו להבין מכאן לגבי שאלתו של משה - הנשאלה כהוגן או שלא כהוגן? ומה פשר ההבדל בין שם אל שדי לשם ה' - הלא גם בשם ה' נגלה לאבות? רש"י מבין את תגובת ה' כביקורת על משה. משה גילה פה חוסר סבלנות, רצון לגאולה מיידית, חוסר פרספקטיבה היסטורית. בנקודה זו תוקף אותו ה'. וכי יש בדך ספקות ש"אני ה'", אכן מקיים את הבטחותי? ואם אכן אין לך ספקות בעניין זה, הלא נגלית לאבות, והבטחתי, ועדיין לא קיימתי, ואם כן ודאי שעלי לקיים, ואין צורך לומר לי "למה הרעתה"!

שם ה' משמש פה כציון אחת ממידותיו של ה', והיא הנאמנות בדיבור וקיום הבטחות. יש אם כך בתשובה רק חזרה, ובכך מתברר שמשה שאל שלא כהוגן. אחר כך חוזר רש"י ודורש את כל הפרשה בצורה צמודה יותר לשלפניה, "ורבותינו דרשו לעניין שלמעלה, שאמר משה למה הרעתה", והכוונה בדברי ה' לא לקיום ההבטחה, אלא יש בדברים רמז לוויכוח בין ה' למשה, ולשאלות משה הטרחניות-משהו, "ואמרו לי מה שמו מה אמר אלהים" (ג', יג). משה מוצג בניגוד לאבות, שגם אליהם נגלה ה' כמה פעמים, ומעולם לא העלו על דעתם לשאול "מה שמו". רש"י אינו מקבל פירוש זה, מפני הקושי שיש בו בהסבר הפסוק כפשוטו, אולם כיוון הפירוש תואם את דבריו הקודמים: המסגרת היא ביקורת כלפי משה, והתוכן - התגלויות ה' או הבטחותיו לאבות.

הרמב"ן עוסק בפרשה זו בהרחבה. תורף דבריו הוא, שה' מסביר פה עיקרון מעקרונות הנהגת העולם, ובכך עונה על שאלת משה. עד כה פעל הקב"ה במסגרת הטבע, מכאן ואילך יתחילו פעולות מחוץ למסגרת הטבע, שהן אופייניות לשם הוי"ה ולא לשם אל שדי. הדברים משתלבים יפה בהקשר - אחר כך באמת מתחיל עניין המסות והאותות. המסגרת היא אפוא תשובה עניינית למשה, ולא בנימה ביקורתית, שכן משה שאל כהוגן, והתוכן - מידות ה' בהנהגת העולם. עניין האבות

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

נדחק, על פי פירוש זה, למקום משני, והם מובאים כדוגמה בלבד, בעוד שאצל רש"י הם היו עצם התשובה.

מן האחרונים, בחר בעל "אור החיים" בגישה אמצעית: אימץ את גישת רש"י לגבי המסגרת - ביקורת על משה; ואת גישת רמב"ן לגבי התוכן - מידות ה' בהנהגת העולם: "עוד ירצה על זה הפסוק, וידבר אלוהים, פירוש, דיבר איתו משפט. ומהו המשפט, כי [= והלוא] טען טענה הנשמעת: ואמר - אני ה'. פירוש, אך אתה מייחס לי מידה רעה, ותאמר אלי למה הרעתה, והלא אני ה', ומידתי מידת החסד והרחמים!"
אף אנו נצא אחרי הרועים, בעקבי הפרשה, עד פשרה.

ג. שמו של ה' כתשובה

עניין שמו של ה' משמש מוטיב מרכזי בכל פרשיות הגאולה. מן ההתחלה מתעניין משה בשמו של הקב"ה, שכן בכך יכירו ישראל בשליחותו. השם הניתן למשה כפול הוא - "אהיה אשר אהיה", לצד שם הוי"ה עצמו - "כה תאמר אל בני ישראל ה' אלהי אבותיכם" וגו' (ג', יד-טו). יש להניח שישראל מכירים היטב, עוד קודם, את שם ה'. כך טוענים השוטרים כלפי משה ואהרן - "יִכָּא ה' עליכם וישפט" (ה', כא). ובכן שם ה' משמש בהבטחה, באכזבה, ועתה - בפרקנו - אף בתשובת ה', "אני ה', וארא אל אברהם אל יצחק ואל יעקב באל שדי ושמי ה' לא נודעתי להם".

פרשתנו כולה חתומה בחותם שם ה': "וידבר אלהים אל משה ויאמר אליו אני ה'" (ב), "לכן אֶמַר לבני ישראל אני ה'" (ו), "וידעתם כי אני ה'" (ז), "ונתתי אֹתְהָ לְכֶם מורשה אני ה'" (ח). פותח ומסיים ב"אני ה'", ושוזר באמצע פעם ופעמיים. הקב"ה מכניס במקוון ביטוי חדש, שעדיין לא הוכר, מציג אותו כאילו הוא עצם תשובתו למשה, וכל השאר נשזר מסביב לביטוי הזה ומסביר אותו. כביכול יש פה ססמה שצריך להעביר אותה לעם.

אכן, אין זו הססמה הראשונה הנזכרת בהקשר זה של יציאת מצרים. הראשונה והגלויה היא "פקד יפקד". כך מוסר יוסף לפני מותו, "פקד יפקד אלהים אֶתְכֶם" (בראשית, נ"ג, כד-כה), וה' עונה אחריו "פקד פקדתי" (שמות, ג', טז). אולם עוד קודם הפקיד יעקב ססמה ביד בניו - "והיה אלהים עמכם והשיב אתכם אל ארץ אבותיכם" (בראשית, מ"ח, מו). וה' עונה "כי אהיה עמך" (שמות, ג', יב). ה' מכוון את דבריו אפוא כלפי ססמאות שנאמרו והופקדו לזיכרון בעבר. דומה שאף פה יש לחפש את הפתרון במישור דומה.

ד. שמות כמטרות

כמה וכמה פעמים התגלה הקב"ה לאבות. רוב ההתגלויות היו ללא שם וללא הזדהות: "לך לך מארץ וממולדתך ומבית אביך" (בראשית, י"ב, א); "שא נא עיניך וראַה מן המקום אשר אתה שם" (שם, י"ג, יד); "אל תירא אברם" (שם, ט"ו, א) ועוד. באלו נכללים עניינים מעניינים שונים: הבטחת זרע, הבטחת הגנה, הבטחת הארץ, הוראות שונות.

שתיים מההתגלויות נאמרו בשם אל שדי. האחת לאברהם: "אני אל שדי, התהלך לפני והיה תמים" (בראשית, י"ז, א), ועניינה שם ריבוי הזרע אחרי ישמעאל, ונתינת הארץ לזרע אברהם המרובה. לברית נלווה מעשה - המילה. ההתגלות השנייה היא ליעקב: "אני אל שדי, פרה ורבה, גוי וקהל גוים יהיה ממך" (בראשית, ל"ה, יא). זו באה כהד לדברי יצחק ליעקב "ואל שדי יברך אותך ויפרך וירבך" (שם, כ"ח, ג), ועניינה שוב ריבוי הזרע ונתינת הארץ לזרע המרובה. מכל מקום, ברכת אל שדי מיוחדת לפריה ורביה, והבטחת הארץ משתלשלת ממנה.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

שתי התגלויות אחרות נאמרו באני ה'. האחת - לאברהם, והיא כותרת ברית בין הבתרים: "ויאמר אלי אני ה' אשר הוצאתיך מאור כשדים לתת לך את הארץ הזאת לרשתה" (ט"ו, ז ואילך). עיקר הברית מיוחדת לגלות מצרים ותולדותיה, כשהפתיחה והסיום - ואם כן המטרה והעיקר - היא ארץ ישראל. כאן הובטחה לאברהם הארץ, במעמד עצמאי ולא נלווה לברכת הזרע, וה' נשבע בברית זו בשמו - אני ה'.

בשנייה - נגלה ה' אל יעקב וחוזר על הדברים, ושוב על סֵפֶה של גלות: "אני ה' אלהי אברהם אביך ואלהי יצחק, הארץ אשר אתה שכב עליה לך אתננה ולזרעך" (בראשית, כ"ח, יג). שוב זו הבטחה לשמירה בגלות, כשמסגרתה ותוכנה - הבטחת הארץ, שוב במעמד ראשי, כשברכת הזרע נלווית אליה. גם הפעם נושא ה' את שמו על ההבטחה.

נמצא, שבשני שמות נגלה ה' לאבות. נגלה אליהם באל שדי והבטיח זרע רב, ונגלה אליהם באני ה' והבטיח ארץ נחלה. ומכאן מתבארים הדברים שאומר ה' למשה: "וארא אל אברהם אל יצחק ואל יעקב באל שדי, ושמי ה' לא נודעת להם". באל שדי הבטחתי זרע, אף קיימתי, והזרע פרה ושרץ רב ועָצַם. ובשם ה' הבטחתי, אך עדיין לא קיימתי, והעם עדיין גולה ואיננו בארצו. לפיכך מודיע ה' למשה "אני ה'". זוהי הסמטה השלישית החסרה, ועם השמעתה תם השעבוד ומתחיל תהליך הגאולה.

בכך עונה הקב"ה למשה על טענותיו בצורה מפורטת. תחילה אכן לא נתגלה למשה טעם הגאולה. העניין הוצג כעניין הומניטרי, אנושי כללי, "ראה ראיתי את עֲנֵי עַמִּי" (שמות, ג', ז), השעבוד והזעקה עלו למעלה ועל כן יש להושיע את ישראל. בשליחות זו בא משה לעם, העם מאמין, אך התוצאה מנפצת את התקוות. אם המטרה היא הרווחה, הרי שהקשחת השעבוד נוגדת אותה מהותית, והכול הופך ללא-כדאי. אך משנגלה הטעם, כי התכלית היא הביאה לארץ ישראל, קיום הברית לאבות האומה, הרי הופכת היציאה ממצרים וסיום השעבוד ממטרה בפני עצמה לשלב ביניים ואמצעי בדרך למטרה עצמה. בתור שכזו, יש אכן מקום להתאזר בסבלנות ולראות את ההמשך, שכן מהלך העניינים מקבל אור חדש ופרספקטיבה אחרת, בעלת טווח זמן ארוך, מעומק ראשית לעומק אחרית.

אחרי אבות השיטות לפירוש פרשה זו, רש"י ורמב"ן, נוכל אם כן להציע דרך חדשה, בצד זו של בעל "אור החיים". המסגרת היא אכן, כפי שראה הרמב"ן, הסבר ענייני למשה. אין פה ביקורת כלפיו, שכן טענותיו נבעו מלב כואב, ואהבתו זו לישראל היא התכונה העיקרית שהכשירתו להנהגה. אך התוכן הוא מהותי להתגלויות ה' לאבות. אין הם דוגמה בלבד, אלא הם הם העדות והסיבה לגאולה; זוהי הגדרת מטרות חדשה למהלך המאורעות.¹

1. על עצם העניין, שאכן נגלה ה' לאבות באל שדי ובשם אני ה', עמד בעל הטורים. אולם כיוון שאין עניינו בפירוש מתוך הקשר היריעה ורחבה, הוקשתה לו קושייה מקומית - הלא גם בשם ה' נגלה ה' לאבות? ותשובתו בפיסוק אחר לפסוק: "דבר אחר, אל אברהם אל יצחק ואל יעקב באל שדי ושמי ה'. פירוש - באילו שני שמות נראיתי להם. בשם יו"ד היא הבטחתי להושיבם בארץ לבטח, ובשם אל שדי הבטחתי אותם להפרות ולהרבות, כי זה השם הוא על פריה ורביה".

מתוך הקשר הדברים, כפי שראינו, משתלבות שתי ההתגלויות יפה בתוך דברי ה' למשה, ואין צורך לחלק את הפסוקים אחרת מחלוקתם הטבעית.

ב. חוקרי המקרא המודרניים ראו בפרק זה אישור לתורת המקורות. על פי שיטה זאת, הפרשה שלפנינו שייכת למקור המניח שאין התגלות לאבות בשם הו"ה, אלא רק בשם אל שדי. כל ההתגלויות המצויות בספר בראשית בשם הו"ה הן, לפי זה, תוספת ממקור אחר, או תוספת של העורך. ראה למשל: Clements, *The Cambridge Bible Commentary*, Exodus Cambridge 1972, p. 37.

כפי שנראה להלן, תיאוריה זו מתעלמת משלושה אלמנטים מרכזיים בסיפור. האחד, המסר הייחודי לכל אחד משמות ה', כלומר מהבחינה התוכנית שבסיפור. השני, התפתחות הסיפור באופן פנימי ועקבי, ופיתוח טענות חדשות הנשמעות בו. השלישי, קשרו ההדוק של סיפורנו לסיפור האבות כמכלול שלם ואחיד, מהבחינה הצורנית.